

УДК [811.111+811.161.1]'373.45'23

Г. С. Яроцька, канд. філол. наук, доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра прикладної лінгвістики

ЦІННІСНІ КОМПОНЕНТИ КОНЦЕПТУ "РОДИНА" / "MOTHERLAND": ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто вербальні репрезентанти універсального концепту "patria" в російській та англійській мовах, зіставлено ціннісні компоненти концепту в лінгвокультурологічному аспекті, описано фреймову модель концепту "батьківщина" в російській мовній свідомості.

Ключові слова: лінгвокультурологія, культурний концепт, батьківщина, motherland.

Категорії лінгвокультурології формуються на базі осмислення етносоціокультурних особливостей мовної свідомості й мовної поведінки носіїв тієї або іншої лінгвокультури при її зіставленні з іншими лінгвокультурами. Центральною категорією лінгвокультурології є культурний концепт. Типологія культурних концептів може бути побудована на когнітивних і комунікативних підставах.

Оскільки в цій роботі ми звернулися до одного з найбільш вагомих культурних і ціннісних концептів — концепту "родина" (укр. "батьківщина"), нас цікавить мовна репрезентація компонентів концепту в лінгвокультурологічному аспекті. Саме цим зумовлено вибір теми і матеріалу пропонованої роботи, в якій описано фрагмент концептосфери російської мовної свідомості через гіпотетичну модель концепту "родина", а також порівняно вищеназвану модель з англійською моделлю концепту "motherland".

Метою дослідження є зіставлення моделі культурного концепту "родина" / "motherland" в російській та англійській мовній свідомості і їх порівняльна характеристика.

Ми вважаємо, що найефективнішим засобом "вичитування" національно-специфічних концептів з мов є їх міжмовне зіставлення. Концепт "батьківщина", безумовно, репрезентується у всіх мовних картинах світу, має "універсальне" ім'я "patria", що вербалізується в російській мові як "родина" і в англійській як "motherland". Далі в нашій роботі ми розглянемо, наскільки відповідають концептуальні простори зазначених лексем універсальному концепту "patria".

Здатність концептів розростатися і збагачуватися за рахунок індивідуального емоційного і культурного досвіду носіїв мови зумовлює їх еластичність, нестійкість і рухливість. З одного боку, динамічний характер концептів ускладнює їх перетин між різними культурами. З іншого, та обставина, що вони перетікають один в одній, утворюючи єдиний простір культури, створює можливість для творчого польоту

і пошуку "компромісу" між неперехрещуваними концептами різних лінгвокультур. "Стикування" концептів між культурами передбачає заповнення міжконцептуального простору, яке може здійснюватися по-різному і залежить від індивідуального досвіду носія мови. Як проміжні ланки можуть використовуватися найближчі мовні еквіваленти. Так, наприклад, загальновідомо, що російське слово *родина* перекладається на українську мову словом *батьківщина*, а на англійську мову словом *motherland*. Проте з'ясування того, чи збігаються вони за своїм концептуальним змістом, як вже було сказано, становить для нас першорядний інтерес.

Любов до Батьківщини вважається — і, мабуть, цілком справедливо — невід'ємною рисою російського національного характеру. Всю російську літературу, всю російську поезію пронизує любов до Росії: від лермонтовського "*Люблю отчизну я...*" до рубцовського "*Россия, Русь, храни себя, храни*". Високий статус патріотизму як національної риси доводить і проведений нами лінгвістичний експеримент, суть якого полягала в тому, що студенти повинні були записати перші п'ять слів, які спадали їм на думку за асоціацією з назвами якихось країн і їх народів. Російськомовні студенти, кажучи про Росію, на другому місці за частотністю подають слова *родина* та *патриотизм* [10]. На першому ж місці перебувають слова *великий*, *огромный*, *необъятный*, або англійською — *great*, *huge*, *large*, що, по суті, також є асоціацією з батьківщиною, з Росією. Таким чином, навіть російська молодь, що перебуває в умовах жорстокої і часто несправедливої критики своєї батьківщини, на перше і друге місця ставить патріотизм, любов до розкритикованої політиками і журналістами батьківщини [10].

Звичайно, батьківщина — щось набагато більше, ніж нинішній соціальний режим. Батьківщина — це наш світ, великий світ природи, співвітчизників, мови, звичаїв, духовної культури. Батьківщина — це те, що живить людину соками землі. С.Н. Артановський вважає, що поняття батьківщини склалося в умовах цивілізації, у взаємодії з іншими її поняттями, такими, як держава, релігія, культурно-історична традиція. Разом вони утворюють культурно-символічний світ, що має свої характерні форми, зокрема пам'ятники колишньої слави, національні міфи — животворні образи, спочатку фольклорного походження, потім розроблені засобами мистецтва. До них належать також знаки державно-патріотичної символіки: прапори, герби, гімни й багато чого іншого [2].

Символічний світ патріотичної свідомості утворює, проте, тільки верхівку айсберга, яким є образ батьківщини у свідомості співвітчизників. Основний масив прихований у глибині, до нього входять уявлення про свою країну як свого роду власність, "належну" мені як члену національного колективу. Ще глибше, у підсвідомості, міститься архетип батьківщини-матері, древній і могутній. У цей глибинний масив входить етноцентризм і, як вважають деякі вчені, неясний відгомін територіальності наших предків. Усе разом утворює відчуття

батьківщини, інтуїтивне, слабко оформлене, але таке, що має глибоке й міцне коріння. О. Галімова, однак, вважає, що для більшості людей образ батьківщини містить не лише відчуття батьківщини й світ патріотичних символів, але й соціальну дійсність, спосіб життя, якість життя, і матеріальну, і духовну. Батьківщина (так гадали наші предки, так вважаємо й ми) — це і "міцний будинок" державності, здорових соціальних інститутів, необхідний для повноцінного відчуття батьківщини [3], яке, на думку К. А. Свасьяна, живе в серцях мільйонів людей у всіх частинах світу. Проте становлення почуття патріотизму до своєї батьківщини в сучасній молоді є дуже складним і неоднозначним процесом [7].

Російська свідомість чітко відбиває незбіг між поняттями *родина* (батьківщина) й *отечество* (вітчизна). С. Н. Артановський вважає, що *батьківщина* — це рідна земля, щось близьке, тепле, затишне, матінка, якій, проте, самій потрібна твоя підтримка. *Вітчизна* — на відстані. Із цієї віддаленості чути суворий голос батька, холодний і наказовий. Вітчизна вимагає служіння, вона наглядає, карає й заохочує. Це — сила й порядок [2].

В Європі поняття *вітчизни* виходить за межі *батьківщини* і створює імперську людину, космополіта. У Росії ж не імперія спирається на людину, а людина на імперію. К. А. Свасьян наголошує, що саме в обрії імперської свідомості російська людина будує своє розуміння держави й церкви, а також розуміння власне себе [7].

Російська мова неспростовно свідчить про таку рису російського національного характеру, як відкритий патріотизм, словесно виражена любов до батьківщини. найяскравіше ця риса виявляється при зіставленні російської мови з англійською. Дійсно, російська мова рясніє емоційно забарвленими словами, що позначають місце народження людини, край, країну, де вона народилася: *родина*, *родная страна* (сторона/сторонка), *отечество*, *отчизна*. Ці слова та сполучення з ними позитивно конотовані, надають мовленню яскравої емоційності, урочистості. Росія з її безкрайними землями завжди була спокусою для завойовників з усього світу. Тому не дивно, що словосполучення *защита родины*, *защита отечества*, *защищать родину/отчизну*, *отечество в опасности* стійкі і регулярно відтворювані [8].

Всім цим російським висловам в англійській мові відповідає одне-єдине нейтральне слово *country*. Людина без батьківщини — це *a man without a country*. *За Бога, царя и отечество* — *for God, my country and tzar*. В англійській мові існують слова *motherland* і *fatherland*, але ними практично ніколи англійці не називають свою власну батьківщину. В повній відповідності з тенденцією англійської мови до "недомовленості" для вираження будь-якого "напруження відчуттів" щодо своєї вітчизни англійці використовують лише слово *country*.

Для російської людини характерне дуже особистісне й відкрите (у словесному плані) емоційне ставлення до батьківщини-матінки, до святої вітчизни. Російська мова свідчить: *любовь к родине/отечест-*

ву/отчизне — це абсолютно стійкі словосполучення, які клішували від регулярного відтворення в мовленні. Брюс Монк [10], автор найпопулярнішого шкільного підручника "Happy English", зауважував, що поняття батьківщини у росіян викликає багато емоцій і сприймається як матір. Англіїці ж, на його думку, мають інше ставлення до своєї держави, яку ніколи б не назвали "матінкою". Вчений відзначив, що росіяни відчувають ностальгію за батьківщиною вже після тритижневого курсу англійської мови в Оксфорді, він же після 9 років відсутності на батьківщині не може сказати про ностальгію. Дійсно, туга за батьківщиною (*тоска по родине*) — це стійкий вираз, зареєстрований словником під редакцією Д. Н. Ушакова [11]. Цікаво, що менш вживане, ніж *родина* і *отечество*, слово *отчизна* в тому ж словнику Д. Н. Ушакова, виданому в 1938 році, має позначки "устар." і "ритор.". Проте в пізньому словнику С. І. Ожегова, виданому в 1949 році, це слово подають без цих позначок [6]. Можна припустити, що слово *отчизна* перестало бути застарілим із соціокультурних причин: між виходом у світ другого тому словника Д. Н. Ушакова і словником С. І. Ожегова пройшла Велика Вітчизняна війна, що викликала величезний підйом патріотизму, на що мова негайно відреагувала поживленням, або, радше, омолодженням застарілих слів.

Нове, набагато активніше мовне життя почалося й у слова *отечество* та його похідного *отечественный* після розпаду Радянського Союзу. Поширене раніше слово *советский* в багатьох контекстах замінилася словами *отечество*, *отечественный*, *история отечества*, *отечественная история / література / культура / продукція*, *отечественное производство* тощо. На думку С. Г. Тер-Мінасової [10], англійці ж таких слів, як *patriotic*, *motherland*, *fatherland* про себе і про свою власну країну не вживають. За наявними даними, *fatherland* використовують коли йдеться про Німеччину (явна калька з німецького *Vaterland*), коли ж про Росію — *motherland*, але звичайно в лапках, підкреслюючи іншомовність цього слова, його відчуженість щодо природного англійського мовлення. Отже, в англійців, за словами Брюса Монка, "інші стосунки зі своєю країною" — більш дистантні, ніж у росіян, не такі близько-інтимні (жіночий рід, *матушка*, ціла низка одночасно високих і теплих слів), що цілком укладається у стереотипи відповідних національних характерів та об'єктивно підтверджує їх.

Ще одне мовне явище, яке увиразнює вищезазначене, несподівано потрапило в центр уваги боротьби політичних сил Росії. Йдеться про манеру говорити про свою країну: російською — *наша страна*, а англійською — *this country* (*ця країна*). Російськомовних студентів, що вивчають англійську мову, завжди доводиться спеціально вчити, що коли йдеться про англійців і Англію, то не треба використовувати словосполучення *our country* (*наша країна*), як в російській мові говорять про Росію: англійці відповідно до свого національного характеру виявляють звичну стриманість й у ставленні до своєї батьківщини, називаючи її дуже нейтрально і підкреслено віддалено *this country*.

"Російською мовою до самого останнього часу про свою країну можна було сказати не *наша страна*, а *эта страна* тільки в різко негативному контексті, підкреслюючи, що мовець вже не є або не вважає себе таким, що належить до Росії: *в этой стране жить невозможно*. Звичайно так кажуть за кордоном, у віддалі від країни, і так кажуть й емігранти, й наші співвітчизники", — вважає С. Г. Тер-Мінасова [10]. Отже, *наша родина, наша отчизна, наша страна* — загальноприйняті, узуальні, до недавнього часу єдино можливі словосполучення. Проте сьогодні мовна ситуація змінилася внаслідок змін соціокультурних.

Незважаючи на відкритий патріотизм як рису російського національного характеру, слова *патриот, патриотизм, патриотичный* набули останнім часом особливих, політичних конотацій: вони асоціюються, або, радше, певні політичні кола асоціюють їх з націоналізмом, шовінізмом, що викликає, природно, люті протести опозиційних політичних кіл. У такій політичній обстановці несподівано загострилося питання про те, як говорити про Росію, про свою батьківщину. Раніше варіантів не було — *наша страна*. Проте під впливом англійської мови і закладеного в ній соціокультурного, ідеологічного змісту в російській мові все частіше стало з'являтися в усному й писемному мовленні *эта страна*, що завжди припускало негативний контекст і негативні конотації. Як відзначає у своїй монографії С. Г. Тер-Мінасова, в наші дні за використанням слів *наша* або *эта страна* визначають "своїх" і "чужих" так само, як за зверненням *господа* або *товариші* [10]. В російському мовному — і немовному — мисленні настільки звичним і правильним є вираз *наша страна*, що тим, хто не володіє англійською мовою, важко уявити, що можливі й інші форми відносин зі своєю країною. Відсутність англійських еквівалентів у російських лексем *родина-матушка, отчизна, отечество, родимая сторона*, не означає, проте, що англійці не люблять своєї батьківщини. Можна сказати, що англійська мова, відбиваючи національний характер, "пішла іншим шляхом". Палке відкрите словесне вираження любові, хай навіть і до батьківщини, не в душі англійців. Їх знаменита "мовна стриманість", "недомовленість", "недооцінка" — *understatement* — накладає свій відбиток і на вираження любові до батьківщини у всіх її виявах.

Таким чином, любов до батьківщини як риса національного характеру у росіян виражається в мовному плані експліцитно, відкрито, набором широко вживаних емоційних синонімів — слів і словосполучень, а в англійській мові — дуже стримано й у формі нелюбові до нерідного, до іноземного. Отже, погоджуючися з думкою В. І. Карасика, ми можемо стверджувати, що відмінність між представленням тих або інших концептів у різних мовах "виражається переважно не в наявності або відсутності певних ознак, а в частотності цих ознак і їх специфічній комбінаториці" [4, 15]. Уявляється, що у процесі міжкультурної комунікації практично будь-який концепт, що наявний в одній лінгвокультурі і відсутній в іншій, може з певним ступенем наближеності передаватися мовними засобами. Для цієї мети викори-

стовують слова двох мов, що позначають схожі концепти, а брак семантичних ознак заповнюється за допомогою контексту. Наприклад, ось що пише Д. Шиплер, намагаючись витлумачити російський концепт "родина": "...Rodina has as its core the original building block for the verb "to be born," the nouns "parents" and "relatives", the adjective "native", and the concept of one's own, something integral to oneself. Rodina-Mat ("Motherland-Mother") <...> touches a point of fondest emotion in both childrens and adults. We call our country rodina ["motherland"] because we were rodilis ["born"] in her, because in her our rodnoi ["native"] language is spoken, and everything in her is, for us, rodnoye ("our own")" [12, 108]. Набір ознак залежить від складності концепту і від ступеня його деталізації з боку інтерпретатора. За відсутності номінації концепту в одній мові індивід прагне заповнити цю лакуну засобами іншої мови. Саме цим, з нашої точки зору, зумовлений вибір номінації *rodina* у вищенаведеному англomовному тексті, в якому автор намагається вербалізувати концептуальний простір "patria" у свідомості російської мовної особистості.

Цікаві дані наводить В. Н. Телія у роботі "Найменування РОДИНА як частина соціального концепту "Patria" в російській мові". На її думку, "омовлення" поняття "patria" в російській мові представлено чотирма активними найменуваннями: *родина1* і *родина2* — *отечество* й *отчизна*. Причини такого номінативного розчленовування поняття "patria" і відповідно — "концептотворювальних" його сфер мають глибоке соціально-історичне й культурне коріння. Ці поняття розвивалися й розширювали сферу використання в конкретних соціально-історичних умовах, вбираючи в себе ціннісні й духовнокультурні орієнтири особистості та її кровно-споріднених зв'язків, її спільності не персональної — національно-територіальної (що характерне для структури знань, втіленої в найменуванні *родина2*), потім — спільності державно-геополітичної (відображеної у структурі знання, співвідносного з ім'ям *отечество*, у фокусі якого — "дела во благо Отечества"), і нарешті — спільності національно-геополітичної, збереженої в історичній пам'яті народу й співвідносної з великими справами батьківщини, починаючи з "давно минулих днів" [9].

Нижче наводимо (в найзагальнішому вигляді) основні *концептотворювальні* простори найменування *родина1*. Цю модель концепту подаємо у вигляді фреймової структури:

Родина — це завжди особистісне, персональне сприйняття "свого" демографічного простору, що відбиває наступну структуру знання: місце (і/або місця), ціннісне ставлення до якого для суб'єкта X визнається тим, що:

1) X народився тут і з дитинства відчув себе у кровно-спорідненому зв'язку з оточуючими і з поколіннями, що пішли;

2) в цьому місці X вперше усвідомив себе як "частину" довкілля (мікро- і макрокосму);

3) X уперше знайшов тут друзів і близьких та став "частиною" цього неформального соціуму;

4) X усвідомив "свій внутрішній світ" серед рідних і близьких рідною мовою і сприймає себе як "частину" цього спільного з ними світу;

5) X оволодів тут рідною мовою і став "частиною" мовного колективу;

6) X відчув тут і продовжує відчувати емоційно позитивне ставлення до рідних місць, до своїх батьків і кровно-спорідненого "коріння", до близьких людей, до відомих з дитинства традицій, до рідної мови.

Родина1 — це завжди "персональне" "своє" ("моє") особистісне місце або місця, архетипічно протиставлені "чужому" місцю, чужині — зазвичай це рідні краї, рідна сторона, *сторонушка*, рідні і близькі люди, могили рідних, рідні берізки, рідні осики; повітря батьківщини. **Родина1** асоціюється з рідною землею як *кормилицей* і *поулицей*, а тим самим — з матір'ю-прародителькою. Звідси образ батьківщини-матері, висхідної до архетипу праматері як початку і джерела всього живого, і як кінця життєвого шляху — повернення до лона матері-сирої землі. Концепт **родина1** є ніби персональним стрижнем для решти найменувань концепту "*patria*", якщо йдеться про особистісну сферу суб'єкта. В цих випадках "мала батьківщина" (**родина1**) є співприсутньою у "великій батьківщині" як частина структури знань, притаманних у прихованому вигляді решті найменувань" [9, 77–79].

Найменування **родина2**, *отечество*, *отчизна* фокусують насамперед простір загальний, не персональний, який належить усьому народу, що живе на цій території ("наше"), оскільки ці поняття орієнтовані на контекст державно-історичної єдності не лише території, але й усього соціуму, що проживає на ній (пор. *Наша родина* <*отечество*, *отчизна*> — *великая страна*).

Отже, **Родина** — це "когнітивно-культурологічний стрижень" для всієї вказаної групи найменувань. У роботі ми з'ясували специфічність концепту "*patria*" в англійській свідомості, що полягає в застосуванні номінації "*country*", коли йдеться про батьківщину. В англійській мові існують слова *motherland* и *fatherland*, але англійці їх практично ніколи не використовують щодо власної батьківщини. Радше ці номінації мають російське (*motherland*) та німецьке (*fatherland*) національне забарвлення, оскільки вживаються в контекстах щодо Росії та Німеччини відповідно.

Література

1. *Аверинцев С.* Горизонт семьи (О некоторых константах традиционного русского сознания) // Документ HTML. — <http://www.humans.ru/humans/62997>
2. *Артановский С. Н.* Российское патриотическое сознание сегодня: кризис и возрождение // Документ HTML. — http://anthropology.ru/ru/texts/artanovsky/crisis_02.html
3. *Галимова О.* Образ России в современной русской поэзии // Документ HTML. — <http://sp.voskres.ru/poetry/galim.htm>
4. *Карасик В. И.* Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. Волгоград — Архангельск: Перемена, 1996. — С. 3–16.

5. Леонтович О. А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения: Монография. — М.: Гнозис, 2005. — 352 с.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1949. — 537с.
7. Свасьян К. А. Испытание словом // Dokument HTML. — <http://www.rvb.ru/swassjan/ordeal.htm>
8. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. — М.: Академический проект, 2004. — 992 с.
9. Телия В. Н. Наименование РОДИНА как часть социального концепта "Patria" в русском языке // Языковая категоризация. Материалы Круглого стола, посвященного юбилею Е. С. Кубряковой по тематике ее исследования. М., 1997. — С. 77–79.
10. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово / Slovo, 2000. — 264 с.
11. Толковый словарь русского языка: В 4-х т. / Под. ред. Д. Н. Ушакова. — М.: Советская энциклопедия, 1938–1941.
12. Shippler D. K. Russia: Broken Idols, Solemn Dreams / Penguin Books, 1989.

Г. С. Яроцька

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра прикладной лингвистики

ЦЕННОСТНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОНЦЕПТА "РОДИНА" / "MOTHERLAND": ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

В данной статье рассматриваются вербальные репрезентанты универсального концепта "patria" в русском и английском языках, сопоставляются ценностные компоненты концепта в лингвокультурологическом аспекте, а также описывается фреймовая модель концепта "родина" в русском языковом сознании.

Ключевые слова: лингвокультурология, культурный концепт, родина, motherland.

G. S. Yarotska

Odessa I. I. Mechnikov National University,
Chair of Applied Linguistics

VALUE COMPONENTS OF THE CONCEPT "MOTHERLAND": LINGUOCULTURAL APPROACH

Summary

Verbal represents of the universal concept "patria" in the Russian and English languages are being considered in the article. Value components of the concept in the linguocultural aspect in the two languages are being compared. Frame model of the concept "motherland" in the Russian mentality is described.

Keywords: linguocultural studies, cultural concept, patria, motherland.